

О.М.Гончаренко*

ДО ПИТАННЯ ПРО УЧАСТЬ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ У ПОРЯТUNKУ ЄВРЕЇВ НА ТЕРИТОРІЇ РАЙХСКОМІСАРІАТУ УКРАЇНА (1941–1944 рр.)

У статті розглядаються проблеми, пов'язані з участю місцевого українського населення в порятунку євреїв – жертв нацистського окупаційного режиму (1941–1944 рр.).

Політика нацистського геноциду щодо євреїв є концентрованим вираженням антигуманної сутності тоталітарної ідеології, творці котрої визначили як стратегічну мету знищення народу, оголошеного колективним ворогом усієї цивілізації. Керівники III райху, розв'язавши небачений в історії людства терор, намагалися залучити до антиєврейських дій і населення окупованих вермахтом країн. Не стала винятком й Україна. Деструктивна енергія мас, вивільнена фактом окупації, населення, котре нещодавно пережило голод та насильницьке соціальне експериментаторство радянського режиму, за планами нацистів, мала спрямовуватися в антисемітське русло, а місцевий соціум отримував статус безмовного зняряддя для реалізації заходів перекроювання етнічної карти України. Але, за невеликим винятком, гітлерівцям не вдалося використати місцевий люд для підтримки своїх злочинів. Лише в окремих випадках, здебільшого у перші дні окупації або ж у короткочасний «безвладний» період, переважно в західних областях країни, дехто виявляв свою схильність до переслідувань євреїв¹. Однак виявилось, що і ці факти не мають нічого спільного з антисемітизмом расистського зразка, за яким євреї знищувалися повсюдно й повністю, без зважання на стать та вік, соціальне і політичне становище, готовність до співпраці чи відкрито виявлену ворожість. Всупереч теоретикам нацизму, місцеве населення виявляло неготовність до сприйняття жорстокостей, котрі вчиняли каральні команди різного відомчого підпорядкування. Частина людей намагалася допомогти жертвам окупантів, взявши участь у різних формах їх порятунку.

В сучасній історіографії голокосту, представленій переважно монографіями Ф.Левітаса² й Ж.Ковби³, відомі наукові публікації, предметом яких визначено проблематику реакції місцевого населення на антиєврейські заходи нацистів. Матеріали, що лягли в основу досліджень Я.Сусленського⁴, Б.Забарка⁵, І.Левітаса⁶ та Ж.Ковби⁷, доводять непоодинокую участь його у порятунку євреїв.

Зазначимо, що ця проблема розглядається майже у всіх працях, предметом котрих визначено окремі аспекти заходів, що становили сутність політики голокосту. Проте їх автори, сформулювавши іншу мету і завдання досліджень, конкретизуючи певні теоретичні конструкції в канві доведення визначеної концепції, цілком справедливо розглядають зазначену проблематику лише побічно, намагаючись віднайти й проілюструвати якомога більшу кількість сюжетів щодо порятунку євреїв. Тому рівень теоретичних узагальнень у цих працях, як правило, відсутній, а виявлені факти не розглядаються як окремі напрямки досліджень.

*Гончаренко Олексій Михайлович – канд. іст. наук, декан педагогічно-індустріального факультету Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

На жаль, початковий етап вивчення проблеми сприяв появі праць, автори котрих звинувачують українське суспільство в участі у масових акціях знищення єврейського населення⁸. Дехто «грішить» на дефініційну нерозбірливість, використовуючи аргументи, що перебувають у позанауковій, скоріше публіцистичній площині. «Нацистська пропаганда вдало використовувала у власних цілях антибільшовицькі настрої України й звинувачувала у жахах НКВД євреїв, як начебто головних носіїв більшовицької ідеології. В такий спосіб було встановлено знак рівності між євреями і більшовицькою владою, що в цілому привело до високого рівня колаборації з нацистами в геноциді щодо євреїв»⁹, – зазначав один з авторів, забуваючи, що це поняття набагато складніше та ширше, а його «антирадянська» домінанта лише окремим сегментом стосувалася долі єврейського населення. Особовий склад місцевої поліції (шпцманшафту індивідуальної служби) й інших відповідних формувань (передусім шпцбатальйонів) лише у виняткових випадках допускався до участі в репресивних заходах окупантів і ліквідаційних акціях, володіючи рівнем службової компетенції, котра не давала навіть обмежених прав на самостійне прийняття елементарних рішень. А такі формування, як водна, пожежна та залізнична поліція, що ввійшли до структури відповідних органів німецької поліції порядку, взагалі у заходах геноциду системної участі не брали, виконуючи інші завдання й функції. З іншого боку, з таким же «успіхом» поліцаї забезпечували проведення каральних дій щодо комуністів, радянського активу, членів їх сімей та не менш значних акцій «відплати» мешканцям населених пунктів, поблизу котрих радянські партизани вчиняли вбивства німецьких службовців, солдат і офіцерів вермахту тощо.

Отже, незважаючи на зростання активності у вивченні геноциду єврейського населення України, наявність сотень публікацій на цю тему, доводиться констатувати нерозробленість проблеми на рівні наукового, теоретичного осмислення. Комплексні дослідження, предметом яких є участь місцевого населення України в порятунку жертв нацизму, також відсутні. Відповідно до зазначених обставин завданням даної статті є виявлення й аналіз фактів участі українців у допомозі євреям, доведення того, що, незважаючи на жорстокий окупаційний режим, місцеве населення взяло участь у порятунку жертв нацистів.

Приступивши до аналізу визначеної проблеми, слід враховувати, що розробка планів тотального знищення євреїв належала не населенню окупованих країн, а політичному керівництву III райху. Місцеве суспільство ставилося перед фактом застосування нацистських репресій. Звісно, каральні команди та органи, відповідальні за «остаточне розв'язання єврейського питання», не «запитували» в українців дозволу на свої дії й, на відміну від країн Європи, не приховували проведених акцій.

Чи могло місцеве населення протестувати проти дій гітлерівців? Відповідь однозначна. Окупанти не дозволяли відкрито висловлювати свої погляди. Журналісти та автори статей, що публікувалися в місцевій пресі, могли діяти лише у вузьких рамках пропаганди «юдо-більшовизму» і доведення прогресивності «визвольного походу» вермахту, а їх професійна діяльність не мала нічого спільного зі «свободою слова». Патологічна жорстокість нацистської адміністрації мала настільки великий рівень, що відкритий протест з боку українців унеможлилювався. Його не могло бути в принципі, оскільки не існувало ні політичної сили, котра могла б організувати подібні заходи, ні можливостей для з'ясування «громадської думки» й позиції місцевого люду. Окрім того, перша спроба виявлення відкритої незгоди з будь-якого питання, не зазначаючи про «єврейське», мала б фатальні наслідки як для організаторів, так і для рядових людей. Навіть «недобрий» погляд на

представника вермахту чи гітлерівської адміністрації призводив до покарання. В умовах окупаційної дійсності населення могло застосувати лише внутрішній протест або «показний нейтралітет», котрі за певних обставин приводили до участі у порятунку євреїв.

Нацистська пропаганда переконувала українців у тому, що репресії стосуються виключно расових та політичних ворогів режиму, а також осіб, що відкрито виступали проти встановленого «нового порядку». Проте окупаційна дійсність йшла врозріз із цими запевненнями, явно дисонуючи з реальністю. «Ми плутаємо українців з євреями й застосовуємо щодо українців такі ж методи впливу, як і щодо євреїв»¹⁰, – констатувалося ставлення гітлерівців до місцевого населення у циркулярі Головного командування сухопутних військ «Передумови для забезпечення безпеки комунікацій та заготівлі максимальних запасів продовольства на Україні» від 28 жовтня 1941 р.

Твердження про рівноправні стосунки українців з нацистами й спекуляції щодо виняткової долі євреїв і відсутності переслідування місцевого люду позбавлені реального наукового підґрунтя. Домінуючим елементом політичного курсу керівництва III райху в національній сфері виступав догмат вищості арійської раси. З цього приводу відомий український історик О.Лисенко зазначав, що «стратифікація етнічних груп загарбаних територій за расовою ознакою одних (циган, євреїв) прирікали на цілковите знищення, а інших (слов'янські народи) – на часткове «скорочення» (шляхом голоду та фізичної ліквідації), депортації й відсепарування осіб арійського типу»¹¹. Тому твердити, що гітлерівці винищували лише євреїв, невірно. Від застосування фізичної розправи не був застрахований ніхто. Переслідування зазнавали також деякі колаборанти і члени їх сімей, котрих не рятували ні «особисті заслуги» в «остаточному розв'язанні», ні антирадянське минуле. Для кожної групи населення наступав свій час. Євреям довелося стати першою, але не останньою жертвою нацистських теоретиків та окупаційних практиків, між якими часто виникали суперечності й непорозуміння, але колоніальна «людяність» А.Розенберга у ставленні до українців по суті нічого не вирішувала, оскільки Г.Герінгу та подібному йому Г.Коху належали як реальний вплив на свідомість А.Гітлера, так і влада в окупованій країні.

На підтвердження тези щодо нещадного винищення нацистами місцевого населення зазначимо також, що відомий у літературі «Генеральний план «Ост» складався з двох частин: плану на короткий термін та на перспективу»¹². Короткий термін окупації України не дав змоги реалізувати його більш широкі заходи, але навіть вчинені дії можна кваліфікувати як геноцид щодо всіх категорій людей в його крайніх формах. Слід пам'ятати, що гітлерівці боролися не лише проти комуністичної ідеології; одним із головних завдань для них було завоювання життєвого простору¹³. Отже, як бачимо, немає підстав стверджувати, що місцеве населення України мало іншу, більш кращу долю, ніж євреї, котрі гинули тотально й у першу чергу. Запевнення окупаційної преси в інтеграції українців до «нової Європи» на рівноправних засадах стали пропагандистським трюком, не підтвердженим жодним реальним кроком. Звісно, що порівняно з долею єврейського населення інші категорії місцевого люду отримували примарну надію на покращення свого життя, але однозначно, що з часом вона розвіювалась, а сам режим ставав дедалі жорстокішим.

На можливості порятунку євреїв суттєво вплинули особливості структури суспільства окупаційного типу з його диспропорціями статевого, вікового і соціального рівнів. Більшість мешканців окупованої України становили жінки й діти. Чоловіки призовного віку знаходилися на фронті, пе-

ребували у таборах військовополонених або поверталися з них. Тисячі українських жінок розшукували своїх чоловіків та синів, поневіряючись по всій країні. Для розміщення оголошень про їх розшук в окремих періодичних виданнях відводилися цілі сторінки. Суспільство переживало глибокий психологічний шок, посилений першими масовими акціями знищення людей. Елементарні соціальні зв'язки між людьми виявилися розірваними, а для їх відносної стабілізації й відновлення знадобився певний час, хоча значна частина з них була втрачена назавжди, а невідомість, пов'язана з долею призваних до РСЧА у 1941 р., лишалася постійною раною, час від часу рецидивуючи, викликаючи реакції негативного психогенного характеру. Величезна кількість людей так і не дізналася про долю своїх рідних. Звісно, що ці обставини не могли не впливати на готовність місцевого суспільства до участі в порятунку євреїв, оскільки воно само потребувало допомоги. Але великий гуманістичний потенціал українського народу виявився у тому, що всілякі труднощі, особисте горе та відчай відступали перед бідую євреїв. Рятуючи людей, прості українські жінки, відкликаючись на чуже горе, вірили, що й їхнім рідним, які поневірялися на чужині, хтось надасть елементарний тимчасовий притулок, нагодує чи переодягне. Саме традиції народної взаємовиручки і допомоги, жалість до «гонимих» владою стали однією з важливих передумов порятунку, котрий можна розглядати як окрему форму боротьби з окупантами, громадянський опір діям кривавого режиму. Зазначимо, що ці дії не мали політичних ознак, оскільки спрямовувалися на допомогу людям як частині соціуму, а не носіям певних ідеологічних цінностей.

Аналізуючи проблему гіпотетичної можливості та готовності місцевого населення надавати допомогу євреям, слід враховувати обставини, що стосуються місця й часу проведення антисемітських дій нацистів. Треба розрізняти час проведення акцій масового знищення людей. Влітку і ранньою осінню 1941 р. значна частина населення, у тому числі й євреї, не знала або не бажала вірити в небачені звірства окупантів. Радянська пропаганда початкового періоду війни запевняла населення у жорстокості нацистів, надаючи цим фактам виразної класової основи. Зі слів радянських журналістів, гітлерівці в перші дні окупації знищували «передових» колгоспників та «свідомих» робітників, а також інтелігенцію. Жодного факту масових знищень євреїв, про котрі стало відомо через «оточенців» і осіб, що зуміли перебратися через фронт, не повідомлялося. Ці відомості існували на рівні чуток, але певна частка населення інстинктивно здогадувалася, кому дістанеться роль найближчої жертви нацистів, хоча й не могла збагнути розмірів трагедії, невблаганний маховик якої невпинно наближався. З іншого боку, не менш значна частина мешканців невеликих сіл та міст не володіла інформацією про майбутні дії окупаційної влади. Навіть у Києві деякі люди вірили в «переселення» євреїв.

Влітку і восени 1941 р. розстріли здійснювалися без усіякої видимої підготовки. Каральна команда, прибувши до певного населеного пункту, використавши місцеві поліцейські підрозділи, створені військовими комендатурами, здійснювала акцію знищення за день-два. Блискавичні удари мобільних команд поліції безпеки та СД майже завжди досягали своєї мети. Вже після цього розпочинався доволі тривалий період виявлення, арештів і концентрації тих, хто лишився живим. Частина з них разом із нащадками змішаних шлюбів та «вихрестами» загинула весною й восени 1942 р.

Часто для місцевого населення дії карателів викликали справжній психологічний шок і жах. Але у наступний період окупації ці події вже втрачали «новизну». Люди пересвідчилися в злочинній сутності «нового поряд-

ку», а будь-які ілюзії щодо власного майбутнього розвіялися. Закінчився й період «лояльності» та «загравання» з українцями. Отже, ступінь готовності місцевого населення щодо надання допомоги жертвам нацистів з часом підвищувався.

На можливості участі у порятунку євреїв впливало і місце їх перебування. Умови життя в містах та селах, у гетто і трудових таборах мали різний характер, а тому форми надання допомоги, взагалі їх можливість суттєво відрізнялися між собою. Те ж саме стосується й особистостей жертв. На можливості їх порятунку впливали такі фактори, як соціальний статус, партійність, релігійність, професія, місце походження (місцеві, з навколишніх містечок, евакуйовані).

Порятунок людей відбувався з перших днів окупації. Звісно, що відповідні дії не стали масовим явищем окупаційного періоду, але зазначати про одиничні випадки допомоги також невірно. Із цього приводу зазначимо, що кількість рятівників так і залишилася невідомою. Після війни вони не «афішували» своїх дій, а частина врятованих не дочекалася визволення. Майже кожна кримінальна справа, заведена на колишніх поліцаїв «щупманшафту індивідуальної служби» гебітскомісаріатів генерального округу «Київ», у котрій є згадки про акції щодо знищення євреїв, переповнена відомостями про участь місцевого населення (в тому числі й поліцаїв) у різних формах порятунку. Інша грань проблеми – в тому, що ці архівні справи все ще лишаються невідомими широкому колу дослідників, а юридичні аспекти їх використання не призведуть до більш широкого залучення джерел до «наукового обігу» ще кілька десятків років.

Як уже зазначалося, під час проведення перших акцій щодо знищення євреїв значна частина місцевого населення зазнавала глибокого психологічного шоку. Здавалося, що страх міг паралізувати волю до опору. Цілком природно, що кожен боявся передусім за життя власне та своїх рідних. Батьки намагалися не відпускати на вулицю дітей, котрі хотіли побачити розстріл¹⁴. Частина людей, яким із різних причин довелося побачити знущання над євреями, намагалася мовчати. Але при цьому знаходились інші, котрі відкрито жаліли жертв, висловлюючи поліцаям своє ставлення до безчинств, але після отриманих погроз покидали місце знущань¹⁵. Проте, якщо допомога могла бути надана, вона надавалася. Так, у Києві восени 1941 р. на Житньому базарі сталася тупова для тих часів ситуація. Один із громадян упізнав єврейку, з якою мав конфлікти ще до війни. Зчинивши галас, він схопив жінку, намагаючись відвести її до жандармерії. Проте у затриманій людині, яка мала виразну семітську зовнішність, виявилися «справні» документи, зокрема в її радянському паспорті вказувалась інша національність. Присутні громадяни відібрали у зрадника документ і передали затриманій, котра змогла пред'явити його німецьким офіцерам. Саме це та свідчення знайомих допомогли врятувати їй життя¹⁶. Таким чином, перебуваючи в зоні дії жорстокого режиму, наражаючись на небезпеку, люди намагалися надати допомогу.

Окупанти розробили просту, але безвідмовно діючу систему контролю як за пересуванням людей, так і за їх місцем постійного проживання. Всі «сторонні» особи відразу потрапляли у зону прискіпливої уваги уповноважених на це працівників нацистських органів влади. Кожен мешканець сільського населеного пункту зобов'язався власноруч виготовити й розмістити на входних дверях табличку, в котрій зазначалися всі члени родини та особи, що мали право проживати у даному будинку. Список завірявся печаткою і підписом сільського старости. Наважитися на допуск на ночівлю невідомих осіб, не отримавши дозволу від нього, міг не кожен.

Намагаючись унеможливити допомогу вцілілим під час проведення перших акцій знищення, окупанти вводили систему «кругової поруки», ставлячи людей перед вибором, – виконання їх розпоряджень або застосування репресій. Так, у Києві, за наказами районної поліції, створювалися комісії, які склалися з жителів будинків та двірників. На них покладалося завдання внести до списків усіх мешканців із виділенням колишніх комуністів і євреїв. Звісно, люди, перебуваючи під впливом подій у Бабиному Яру й не бажаючи туди потрапити, виконували прямі вказівки каральних відомств. Як свідчила голова однієї з комісій (етнічна німкеня), одного дня євреїв відвідав квартиру знайомого для того, щоб забрати свої речі. Через деякий час з'явилася група жандармів, котра розшукувала його. Вимагаючи видачі людини, вони погрожували спалити весь будинок. Голова комісії заявила прибулим, що «євреї відсутні», на певний час врятувавши чоловіка, який пізніше через зраду двірника таки потрапив до рук карателів¹⁷.

Участь або співучасть у порятунку євреїв означала вчинення правопорушення, за котре передбачалась юридична відповідальність у формі покарання. За виявлений факт переховування їх могла постраждати вся сім'я рятівника. Разом із тим ця хрестоматійна істина, що присутня майже в усіх працях, присвячених проблемам історії голокосту, потребує уточнення. Дійсно, гітлерівські каральні органи вчиняли покарання осіб, які порушували встановлені правила поведінки. Правопорушення, юридичний зміст котрих стосувався «єврейського питання», каралися з особливою жорстокістю. Але аналіз раніше недоступних архівних фондів, зокрема названих кримінальних справ на колишніх колаборантів, певною мірою спростовує та уточнює зазначений аспект проблеми. Очевидно, це зауваження стосується більш пізнього періоду окупації й «серйозніших» форм порятунку, наприклад, таких, як переховування, організація втечі, надання легальних документів тощо. Можна стверджувати, що коли євреї проживав у будинку своїх родичів, знаходив тимчасовий притулок у помешканнях українських селян, отримував їжу та одяг, то в цьому разі люди не каралися. Можливо, що значне поширення названих форм допомоги не давало змоги гітлерівцям й їх поплічникам вчасно реагувати на факти порушення встановлених вимог. Десятки зафіксованих у матеріалах кримінальних справ типових випадків дають право доводити цей висновок, котрий дещо суперечить усталеному в історіографії погляду щодо неминучості покарання за допомогою євреям.

Які дії місцевого населення можуть бути визнані як порятунок? На погляд автора, це будь-які некорисливі, вольові дії фізичних осіб, спрямовані на збереження життя приреченої до знищення людини, різні форми допомоги, юридичним наслідком і результатом котрих виступав конфлікт із правовими нормами, що регулювали порядок «остаточного розв'язання». Надана допомога не лише тимчасово продовжувала фізичне існування євреїв, а й давала реальний шанс на збереження їх життя. Для всебічного вивчення аспектів проблеми необхідно застосовувати й такий термін, як «спроба порятунку». Звісно, що вона не завжди закінчувалася позитивним результатом як для жертви, так і для її рятівника. Але цих фактів відомо значно більше, аніж дій, результатом котрих став реальний порятунок.

До різних форм допомоги, що надавалась євреям з боку місцевого населення, слід віднести: організацію та сприяння у втечі; недонесення місцевим властям про появу «підозрілих», «блукаючих» або «чужих» осіб, частина яких мала виразні відповідні риси зовнішності; надання їжі, житла й одягу; забезпечення довготривалого переховування людей у власних помешкан-

нях або спеціально підготовлених місцях; сприяння в проведенні процедури офіційної легалізації, отриманні документів, що підтверджували неєврейське походження їх власників; відвідування гетто, таборів та інших місць їх утримання; підтвердження несемітського походження заарештованих; невір-на ідентифікація і видання їх за членів своїх сімей та родичів.

Із-поміж цих форм допомоги виділяються дії осіб, котрі перебували на службі в окупаційних органах влади й поліції. До них віднесемо такі специфічні форми порятунку, як бездіяльність службових осіб під час арешту і конвоювання людей; імітація затримання втікачів; надання невірних свідчень про неєврейське походження особистих знайомих під час підготовки та проведення акцій знищення.

Окремою формою допомоги стали недонесення про національну приналежність солдат і командного складу РСЧА, які опинилися у німецькому полоні; вбивства тих, хто проявляв готовність до зрадницьких дій.

Отже, надання допомоги здійснювалося в багатьох формах, частина котрих є дотичними й типологічно схожими. Інколи на порятунок спрямовувалися зусилля багатьох людей, які застосовували різні форми допомоги.

Не можна ідентифікувати як допомогу дії колаборантів, які, розуміючи неминучість поразки вермахту, але не бажаючи втікати з України, намагалися вчинити «патріотичний поступок», зберігаючи, як вони вважали, надію на «справедливе» розв'язання свого майбутнього радянським правосуд-ням. Так, головний редактор газети «Дзвін волі» (м.Біла Церква) – колишній член ВКП(б), інструктуючи підлеглих, вихваляв власний талант публіциста, заявляючи: «Так писати можна, лише ненавидячи жидів». Однак напередодні звільнення міста, дізнавшись про факт переховування у редакції двох євреїв, він, розмовляючи із співробітницею, зазначив: «Добре, що збереглися два євреї»¹⁹. Ще один із колаборантів, згідно з протоколом судового засідання військового трибуналу Київського військового округу від 17 липня 1947 р., стверджував, що восени 1943 р. в умовах проведеної окупантами евакуації населення з Києва зумів врятувати дві єврейські сім'ї, вивізши їх до Вінницької області²⁰. Ці випадки набули певного поширення у 1943 р., фактично напередодні вигнання гітлерівців. Проте євреїв, що підходили на роль «врятованих», залишилось обмаль.

Із доволі широкого кола осіб, які брали участь в їх порятунку, виділяються родичі, котрі мали іншу національну належність, та члени сімей. Саме цій категорії місцевого населення насамперед належала ініціатива надання допомоги. В тогочасному українському суспільстві змішані шлюби були доволі поширеним явищем. Так, у м.Білій Церкві (Київщина), зі слів начальника районної поліції, загинули майже 3 тис. євреїв. Після проведення акцій знищення в 1941 р. окупанти лишили частину представників змішаних шлюбів. Весною 1942 р. у місті було оголошено про припинення переслідувань євреїв і виділення для їх легального проживання кількох будинків. Повіривши в обіцянки, близько 100 осіб вийшли «з підпілля» й пройшли реєстрацію. Незабаром їх заарештували, помістивши до місцевої в'язниці. У той же час було проведено арешт майже 400 тих, що мали кровну спорідненість з євреями. Невдовзі їх розстріляли²¹.

Доволі типові події, які сталися в місті, конкретизують не лише високий рівень «змішаних шлюбів». Люди отримали можливість жити у сім'ях, а отже, родичі надавали їм допомогу. З іншого боку, 100 осіб, що легалізувалися в 1942 р., теж користувалися підтримкою невідомих мешканців міста; інакше до того часу вони б не дожили.

Можна стверджувати, що майбутнє багатьох євреїв прямо залежало від позиції їх родичів. Водночас особиста безпека рятівників мала низький рівень. Останні також являли собою расових ворогів III райху, а тому вони теж перетворювалися на жертв окупантів.

У місцевій пресі звучали неодноразові погрози на адресу тих, хто вступив у шлюб з євреями. «Від нас залежить вияснити мішане походження кожного мешканця»²², – погрозливо і зловісно звучав заклик до населення Білоцерківщини, оприлюднений секретарем районної поліції, котрий проявляв журналістські «здібності», перевершивши ненавистю до євреїв навіть авторів публікацій, що в централізованому порядку поширювалися через систему ідеологічних відомств райху. Слід визнати, що вони не допомогли формуванню «антиєврейських настроїв». Звісно, місцеві антисеміти поширювали свої погляди, але основна маса населення бачила брехливість та пропагандистську облуду тогочасної періодики.

Незважаючи на реальну небезпеку, участь у порятунку євреїв взяли їх родичі іншої національності. Навіть після проведених арештів люди намагалися дізнатися про долю рідних, звертаючись до місцевої поліції. Ті ж, хто мовчки сприймав їх арешт, отримали можливість майже спокійно жити далі. Але у разі звернення до поліції доля їх виявлялася діаметрально протилежною. Часто по відношенню до них застосовувалася смертна кара. Так, мешканець с. Пятигори Тетіївського району – українець за національністю, на вихованні в якого залишилося троє малолітніх дітей, звернувся до поліції із запитом про долю дружини. Він ще не знав про її розстріл. Замість надання інформації його заарештували. «У нього дружина жидівка і при радянській владі була активісткою, а вдома залишилось троє жиденят», – заявляли місцеві поліцаї. Чоловіка помістили до «єврейської камери» й після фізичних знущань відправили до Києва²³. Подальша його доля залишилася невідомою. До органів влади звернулася мати заарештованого, котра намагалася врятувати сина та невістку, використовуючи елементарне письмове прохання. Маючи низький рівень освіченості, вона звернулася за допомогою до односельчан, які, зважаючи на жахливу сімейну драму, допомогли скласти відповідну заяву, направлену німецьким властям. Звісно, що всі намагання матері врятувати своїх рідних закінчилися трагічно. Вони загинули. Проте з цього типового прикладу можна бачити, що реакція людей на знищення їх рідних не була спокійною і нейтральною. Інша справа, що всі офіційні можливості врятувати рідних закінчувалися негативно, а інколи й розстрілом заявника.

Родичів євреїв «попереджали» про недопустимість таких звернень. «Йди звідси, поки цілий, а то і тебе заарештуємо та розстріляємо», – брутально, без усіяких пояснень відповіли чоловіку, котрий намагався врятувати дружину й малолітню дитину, звернувшись до місцевої поліції. Невдовзі один із поплічників окупантів намагався розшукати чоловіка, запитуючи в нього ж: «А чи не знаєш ти [Н], у якого дружину єврейку розстріляли, а він лишився ще живим і десь мешкає у місті»²⁴.

В окремих випадках факт одруження з євреєм ставав підставою для застосування смертної кари. Так, згідно з повідомленням міського комісара м.Умані Меєде, на підставі протоколу Уманського жандармського посту від 23 січня 1942 р. «напівжидівку Ольгу Квітницьку, народжену 10 червня 1914 р. в Цибулеві, одружену з жидом Млатьєн, яка проживає в Умані, по Дворовій, 47, буде прилюдно повішено в неділю 22 лютого 1942 р., о 14-й годині»²⁵. Отже, шлюб з євреєм став додатковою виною особи, що й визначи-

ло її долю. Ф.Левітас, котрий використав цей факт в одному із своїх досліджень, вважав, що ця жінка вийшла заміж за єврея, щоб його врятувати²⁶.

Таким чином, відмова від розриву сімейних зв'язків з євреями, небажання визнати дії окупантів справедливими виступали безпосередньою провиною рятівників, і, як бачимо, суттєво впливали на їх долю.

Розуміючи неможливість легальних умов для порятунку, частина людей облаштувала місця переховування своїх рідних. Так, мешканець м.Чернобиля після перших масових розстрілів намагався врятувати дружину, котра доводилася родичкою Л.Кагановичу. Певний час вона переховувалась у знайомих. Пізніше чоловік переправив її через р.Прип'ять, облаштувавши в лісі схованку. Але взимку 1941 р. дружина відморозила ноги та повернулася додому. Через кілька хвилин після її прибуття до будинку зайшов поліцаї, який і заарештував її. Жінка не мала сили йти й повзла по вулиці, а він, незважаючи на присутність дітей, котрі востаннє бачили матір, ідучи разом із чоловіком за заарештованою, підганяв її ударами гвинтівки²⁷.

Не всі випадки наданої допомоги закінчувалися трагічно. Доволі часто співучасть рідних людей та найближчого соціального оточення приводила до офіційної легалізації, а відтак і збереження життя. Так, під час розстрілу євреїв у вже названому вище с.Пятигори один із чоловіків використав усі можливі засоби для доведення українського походження дружини. Навіть при тому, що поліцаї відібрали паспорт, в якому вказувалась її національність, він зумів довести протилежне. Кілька мешканців сусідніх сіл Слобода та Дзвіняче дали свідчення, що помилково заарештована є україночкую. Свою роль відіграли й поліцаї. Щоправда, кримінальна справа замовчує, на яких підставах чи за котру суму коштів вони погодилися «не помітити» паспортні дані. Як результат, людину вдалося врятувати²⁸.

Однією з форм порятунку стало систематичне відвідування ув'язнених євреїв, ізольованих у гетто і таборах праці. Метою їх була передача продуктів харчування. В тих умовах це була суттєва допомога. Незважаючи на побиття, застосоване табірною адміністрацією, люди продовжували відвідувати своїх рідних²⁹.

Місьцеве населення намагалось будь-чим допомогти заарештованим євреям. Так, у серпні 1943 р. були заарештовані 9 із них, що залишилися у Тетіївському районі. Односельці заарештованих, котрих відправляли до Києва, намагалися передати воду та продукти харчування, наражаючись на небезпеку, оскільки поліцаї, як тільки люди наблизилися до ешелону, починали стріляти³⁰.

Восени 1941 р. значна кількість євреїв намагалася переховатися у селах Київської області, отримавши тимчасовий порятунок. Громадянка, що переховувала одного з них, свідчила про обставини його арешту й свою поведінку: «В листопаді 1941 р. [Н] прийшов до мене в будинок із гвинтівкою і ще з одним поліцаєм. Вони заарештували у мене в будинку громадянина, котрий евакуювався з Києва, за національністю єврея, і посадили в холодний сарай. Уранці, коли я прийшла передати йому передачу, там було ще троє євреїв. У цей же день заарештованих ще з трьома єврейськими сім'ями відправили до поліції»³¹. В цьому випадку бачимо елементарну людську взаємодопомогу. Адже втікачу не лише надали притулок, а й перед відправкою передали продукти харчування.

Місьцеве населення брало участь у порятунку дітей розстріляних євреїв. Так, у м. Тараща вихователька дитячого будинку Грабовська М.С. врятувала єврейську дитину Розу Факторович³². У м.Жашкові в місцевої жительки переховувалася дівчинка, яка випадково врятувалася під час розстрілу її родичів у м.Ставище. Ця жінка – не єдиний рятівник дівчинки. До цього вона

певний час проживала в мешканців цього містечка. Згодом вона була заарештована поліцією та відправлена до Німеччини, а після закінчення війни повернулася додому³³.

Надзвичайно важко з різними, інколи непереборними ускладненнями відбувався порятунок євреїв – чоловіків призовного віку. Скориставшись хаосом перших днів утримання у таборах, зумівши видати себе за представників іншої національності, останні отримували примарну надію на порятунок. Частина з них, навіть маючи офіційні документи про звільнення, не змогла побачити рідних. На дорогах проводилися постійні перевірки. Переходи через важливі комунікації прискіпливо охоронялися. Дорога додому виявлялася тернистою. Люди потребували елементарної допомоги, і без неї ніхто не міг обійтися.

Іншого виходу, окрім повернення додому, у них не існувало, оскільки в супровідних документах, виданих табірною адміністрацією, вказувався кінцевий пункт маршруту. Незалежно від часу повернення у розпал акцій знищення чи після них надія на збереження життя швидко зникала. Наявність документів на звільнення з полону тепер уже не відігравала ролі, а виявлений обман погіршував становище. Поліцаї добре знали національність кожної людини. Чоловіків заарештовували та відправляли до найближчого табору військовополонених. Якщо останній знаходився поза зоною відповідальності каральних органів гебітскомісаріатів, вони потрапляли до місцевої жандармерії, котра й вирішувала подальшу долю бранців.

Надзвичайно трагічною, але характерною для тогочасної дійсності стала доля одного з євреїв, колишнього начальника Богуславського відділення «Кооптах». Він вибрався з Кіровоградського табору разом із родичем та сусідом-українцем. Група з трьох чоловіків змогла без перешкод дійти до Богуслава, в якому завершувалася вакханалія терору, у полум'ї котрого загинула і його сім'я. Супутник запропонував зупинитися в нього вдома. Однак за кілька годин «завітав» нежданий гість – відповідальний працівник районної поліції, який знав єврея, оскільки до війни був його водієм. Матеріали кримінальної справи замовчують про стан передвоєнних стосунків між начальником та його підлеглим, але восени 1941 р. єврей потрапив до його рук. За кілька годин поліцай розстріляв свого колишнього керівника³⁴. Під час розстрілу його було тяжко поранено. Втративши надію на порятунок, вибравшись вночі з ями, він з'явився до приміщення поліції, прохаючи нелюдів: «Хлопці, добийте мене». Нічна поява розстріляного, котрий просив смерті, викликала страшенний переполох серед чергових поліцаїв, але останнє прохання чоловіка вони виконали³⁵.

По-різному складалася доля євреїв, які мали за дружин українок. Звісно, що значна частина їх доволі швидко потрапляла у поліцію, хоча жінки намагались допомогти. Але відомі й інші з більш щасливою розв'язкою випадки. Так, восени 1941 р. до сім'ї повернувся з німецького полону поранений єврей, котрий ще в таборі зумів отримати нове прізвище, перетворившись на «Германа». Весь період окупації його переховувала дружина-українка. Кілька разів у квартирі, де проживала ця сім'я, поліція та окремі місцеві жителі проводили обшуки. Проте жінка настільки майстерно облаштувала схованку, що вони закінчилися безрезультатно³⁶. Своїми вмільми і безстрашними діями дружина врятувала чоловіка.

В окремих випадках спроби порятунку євреїв належали всій громаді українських сіл. Так, на початку жовтня 1941 р. до с.Лелів Чорнобильського району прибули дві жінки єврейської національності з двома маленькими дітьми. Чоловік однієї з них у минулому працював начальником Чорнобильського рай-

відділу НКВС. Дізнавшись про підготовку арешту цих жінок, сільські мешканці направили колективне звернення до місцевої адміністрації з проханням залишити людей у спокої, оскільки «їх чоловіки росіяни й для населення нічого поганого не вчинили». Свої підписи поставили майже всі селяни. В цьому ж селі переховувався ще один єврей³⁷. Названий факт підтверджує правильність висновку М.Феллера, котрий доводив відсутність етнічних антагонізмів між українцями та євреями³⁸. Як бачимо, чоловік однієї з жінок до війни очолював райвідділ НКВС. Із високим рівнем вірогідності можна припустити, що у деяких місцевих селян були претензії до нього, оскільки частина репресивних заходів радянського режиму здійснювалася за допомогою вказаного відомства. Звісно, що нові умови життя могли викликати в декого бажання поквитатися за старі образи. Але цього, як бачимо, не сталося. Навпаки, мешканці села збирали підписи на захист сім'ї керівника радянського карального відомства. Отже, зазначений випадок переконливо засвідчує, що цілком справедливі претензії українського населення до радянського режиму не означали обов'язково його участі у проведенні репресивних заходів гітлерівців щодо євреїв. Люди намагалися врятувати тих, хто опинився на межі життя і смерті. Можна стверджувати наявність досить великої відстані між негативним ставленням до євреїв (вірніше до радянського режиму, ототожненого як «єврейсько-більшовицької влади») й безпосередньою участю в їх переслідуванні.

З арештом своїх знайомих, євреїв за національністю, не погоджувались їх колеги по роботі та особи, що перебували з ними в близьких стосунках. Так, у січні 1942 р. представники Баришівської жандармерії заарештували медичну сестру хірургічного відділення місцевої лікарні, яку звинуватили у приховуванні національної приналежності. Виявилось, що заарештована є колишнім військовослужбовцем РСЧА, котра, потрапивши в оточення, вирішила легалізуватися, назвавшись росіянкую. Незважаючи на загрозу покарання, з неодноразовими проханнями про її звільнення до жандармерії зверталися співробітники жінки. Звісно, що її розстріляли. Але, як засвідчують матеріали кримінальних справ на місцевих поліцаїв, декілька місяців вона працювала у сільському медпункті. Місцеві селяни швидко визначили її національність, але жоден із них не звернувся до органів влади зі своїми підозрами. Дружина писаря сільської управи, з котрим медсестра мала близькі стосунки, вступивши в бійку з новоприбулою, також не опустила до рівня доносу, розуміючи наслідки своєї заяви. Бійка призвела до арешту дружини писаря, але медична сестра звернулася до поліції з проханням звільнити її без застосування покарання. Після конфлікту вона покинула село, переїхавши до районного центру³⁹. Як бачимо, жоден з учасників ситуації, ідентифікувавши національну приналежність жінки, не звернувся до гітлерівців із своїми підозрами. Арешт медсестри, як зауважувалося у протоколах допитів свідків, спричинився її поведінкою. Молода людина намагалася довести своє українське походження, всіляко підкреслюючи це в стосунках з оточуючим її середовищем, і, так би мовити, «переграла» свою роль.

У порятунку євреїв взяла участь також частина поліцаїв, котрі не бажали брати участі в каральних акціях окупантів та за найменшої можливості уникали виконання наказів. Очевидець акції знищення євреїв у м.Яготині розповів слідству про побиття заступником начальника районної поліції рядового поліцає, який відмовлявся стріляти в людей⁴⁰.

Під час розстрілів саме свідчення поліцаїв рятували людей. Так, згідно з протоколом судового засідання військового трибуналу Київського військового округу від 21 квітня 1959 р., свідок, єврейка за національністю, розповіла про обставини свого порятунку під час масового розстрілу у с. Пяти-

гори Тетіївського району, що відбувся 16 грудня 1942 р.: «Я стала просити поліцає [Н], з яким чоловік раніше працював на залізниці, і поліцає [Н], якого знала з дитинства, щоб вони врятували мені життя. Моя мати також просила їх попросити німців, щоб нас не розстріляли. Поліцаї вивели матір з сараю, а мені наказали відійти в сторону. Я подивилася в щілину сараю і побачила, як розстрілювали мою матір біля ями. У цей же день мене відправили в Тетіївську районну поліцію, а після того, як мій чоловік знайшов людей, що погодились сказати, що я не єврейка, а українка, мене відпустили»⁴¹. Поліцаї, відповідаючи на запитання представника жандармерії, довели її українське походження й помилковість арешту⁴². Після закінчення розстрілу в живих лишилося восьмеро жінок, котрі назвались українками. Визначення їх національності та первинна перевірка свідчень проводились у сільській управі. Двох жінок відразу повернули до місця розстрілу⁴³. Остаточна процедура ідентифікації, після якої людей відпустили додому, визнавши їх «українське» походження, проводилась у районній поліції. Найбільш вражаючою в цьому сюжеті є доля двох малолітніх дівчаток, матір котрих розстріляли. Одну дівчинку взяв на виховання начальник Кашперівської кущової поліції⁴⁴. Це був досить молодий чоловік приблизно 1920 р. народження⁴⁵. За його пропозицією, інший місцевий житель забрав другу дитину. Обставини цієї справи засвідчують матеріали допиту свідка від 15 квітня 1951 р.: «Запитання: Скажіть, Ви брали на виховання дочку розстріляної єврейки в період окупації?»

Відповідь: Так, у період німецької окупації я брав на виховання дочку розстріляної єврейки. Це було в кінці 1942 р. Цій дівчинці було тоді два з половиною роки. Вона й нині проживає у мене.

Запитання: За яких обставин Ви взяли дочку розстріляної єврейки?

Відповідь: Взяти на виховання дочку розстріляної єврейки мені запропонував начальник кущової поліції [Н]. Я погодився, порадився з дружиною і взяв одну дівчинку [...], а другу дівчинку взяв сам [Н]. Це були діти двох розстріляних сестер єврейок. Прізвища їх точно не знаю, але говорили, що [Н].

Запитання: Чи відомо Вам, що ці дві сестри були розстріляні?

Відповідь: Так, мені відомо, що ці дві сестри єврейки були розстріляні в с.Пятигори Тетіївського району Київської області. Про те, що вони розстріляні, мені розповів начальник поліції [Н], коли пропонував взяти дівчинку на виховання. Подробиць він мені не розповідав, але я і сам не запитував, а мені він лише сказав, що матері двох дівчаток розстріляні, а дівчаток розстрілювати пожаліли і привезли із с.Пятигори»⁴⁶. Як бачимо, матеріали кримінальної справи у черговий раз засвідчують участь місцевого населення в порятунку євреїв. Але без допомоги та сприяння поліції ці люди ніколи не дожили б до визволення. Разом із тим, надаючи допомогу одним, поліцаї розстрілювали інших.

Випадки безкорисливої участі останніх у порятунку євреїв не були самотні. Одному з мешканців м.Білої Церкви, як єврею, довелося переховуватися від переслідувань нацистів. Зумівши легалізуватися, він працював на Денихівському цукровому заводі в Тетіївському районі. У березні 1943 р. його викрили як єврея, заарештували й відправили до поліції безпеки та СД гебітскомісаріату «Біла Церква». Дізнавшись про його кваліфікацію, гітлерівці використали чоловіка на різних будівельних роботах. Шанс на збереження життя надав йому український поліцає. «Цим бетонуванням я займався місяців два, приблизно липень і серпень 1943 р. Коли моя робота закінчувалась, один поліцає попередив, що мене після закінчення роботи розстріляють. У зв'язку з цим я здійснив втечу з двору гестапо і таким чи-

ном уникнув розстрілу», – вже після війни розповів врятований⁴⁷. Зауважимо, що в кримінальній справі відсутнє прізвище рятівника. Слідчий не звернув жодної уваги на цей сюжет, намагаючись викрити злочинну діяльність осіб, котрі перебували на службі в поліції безпеки й СД як «агенти» та співробітники цього відомства. Цікавий факт. Цей чоловік після війни мешкав у м.Білій Церкві. В одному будинку з ним проживала врятована жінка, в долі якої також присутній «поліцейський слід».

Однією з форм участі поліцаїв у порятунку євреїв стало сприяння в отриманні офіційних документів, котрі не рятували, але надавали шанс на продовження життя. Так, один із поліцаїв, володіючи інформацією про національну приналежність мешканки Києва, яка звернулася до нього за допомогою, видав їй довідку про те, що вона – «вихрест». Наприкінці 1942 р. останню все ж розстріляли, але було збережено життя її дітям⁴⁸.

Незважаючи на вкрай тяжкі умови існування і деформацію соціальної структури населення, місцевий соціум зберіг цінності моралі, сформовані впродовж століть. Допомога, готовність до участі в порятунку людей стали доволі поширеним явищем тогочасної дійсності. Екстремальні умови життя викликали громадянський (ненасильницький) опір політиці нацистського геноциду.

Незважаючи на екстремальні умови окупаційного режиму, зазнаючи геноциду, український народ, за винятком певної групи колаборантів, не став сліпим знаряддям у руках нацистів. Поряд із неспростовними фактами участі деяких українців, росіян, білорусів у реалізації планів гітлерівського керівництва частина громадян рятувала співвітчизників.

В порятунку євреїв брали участь представники всіх соціальних груп тогочасного українського суспільства. Допомога місцевого населення жертвам режиму не мала під собою чіткої політичної основи й містила у собі ознаки загальнолюдської моралі, спрямовуючись не на носіїв певної ідеології, а на звичайних людей. Аналіз виявлених фактів неорганізованих форм спротиву політиці нацистського геноциду та відповідної участі в цьому процесі представників місцевого населення дозволяє кваліфікувати ці дії як окремий вид громадянського опору, спрямований на збереження основ і принципів загальнолюдської моралі.

¹ Володарская И. Уничтожение евреев Западной Волыни в 1941–1944 гг. // Катастрофа і опір українського єврейства (1941–1944). Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні. – К., 1999. – С.202–225.

² Левітас Ф. Євреї України в роки другої світової війни. – К., 1997. – 272 с.

³ Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». – К., 1998. – 266 с.

⁴ Сусленський Я. Справжні герої. Про участь громадян України у рятуванні євреїв від фашистського геноциду. – К., 1993. – 148 с.

⁵ Живыми остались только мы: Свидетельства и документы. – К., 2000. – 578 с.

⁶ Левітас И. Праведники Бабьего Яра. – К., 2001. – 256 с.

⁷ Ковба Ж. Колаборація українців і долі євреїв на теренах України періоду другої світової війни // Запорожские еврейские чтения. – Вып. 4. – Запорожье, 2000. – 272 с.

⁸ Ляховицкий Ю. Катастрофа: как её хотят видеть на Украине // 1-е Запорожские чтения «Еврейское население Юга Украины» 29–30 мая 1997 г.: Доклады и сообщения. – Запорожье, 1997. – 230 с.

⁹ Подольський А. Проблема колаборації в добу Голокосту на теренах України та Латвії: спроба компаративного підходу // Голокост і сучасність. – 2003. – № 5. – С.2–4.

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр.38. – Арк.65.

¹¹ Лисенко О. Деякі методологічні аспекти дослідження національної політики сталінського й гітлерівського режимів у період Другої світової війни // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – К., 2005. – С.16.

¹² Дем'яненко Б. Слов'янський світ в експансіоністських планах Третього Рейху // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2005. – Вип. 9. – Част.1. – С.342.

¹³ Його ж. Запланований злочин небаченого масштабу (до питання про генеральний «план Ост» щодо окупованих територій колишнього СРСР) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2006. – Вип. 10. – Част.1. – С.350–361.

¹⁴ Галузевий державний архів СБУ (далі – ГДА СБУ). – Ф.5. – Спр.61686. – Арк.98.

¹⁵ Там само. – Спр.39798. – Т.1. – Арк.54.

¹⁶ Там само. – Ф.68860-ФП. – Арк.22, 26.

¹⁷ Там само. – Ф.6. – Спр.69504-ФП. – Арк.41, 63.

¹⁸ Там само. – Ф.5. – Спр.61036. – Арк.10.

¹⁹ Там само. – Ф.6. – Спр.72222-ФП. – Арк.40, 61.

²⁰ Там само. – Спр.74543-ФП. – Арк.345.

²¹ Там само. – Ф.5. – Спр.55733. – Т.1. – Арк.132, 135, 136.

²² Колоніус Д. Візьмімося до боротьби // Дзвін. – 1942. – 26 квітня.

²³ ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.62641. – Арк.82.

²⁴ Там само. – Ф.6. – Спр.70328-ФП. – Арк.28, 29.

²⁵ ЦДАВО України. – Ф.4620. – Оп. 3. – Спр.285. – Арк.113.

²⁶ Левитас Ф. Проблемы Холокоста: научный журнал. – Вып. 1. – Запорожье, 2002. – С.90.

²⁷ ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.56141. – Арк.37, 52, 91–92.

²⁸ Там само. – Спр.63088. – Т.2. – Арк.149.

²⁹ Там само. – Спр.2797. – Арк.79–81.

³⁰ Там само. – Спр.62641. – Арк.68.

³¹ Там само. – Спр.67073. – Арк.32.

³² Державний архів Київської області. – ФР. – 4758. – Оп. 2. – Спр.45. – Арк.8.

³³ ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.57727. – Т.2. – Арк.181.

³⁴ Там само. – Спр.39451. – Арк.14–17.

³⁵ Там само. – Ф.79. – Оп. 1. – Спр.937. – Т.2. – Арк.101.

³⁶ Там само. – Ф.6. – Спр.70985-ФП. – Арк.19, 20, 30, 39, 52.

³⁷ Там само. – Ф.5. – Спр.56588. – Арк.126, 150.

³⁸ Феллер М. Д. Пошуки, спогади, роздуми єврея, який пам'ятає своїх дідів, про українсько-єврейські взаємини, особливо про нелюдське і людяне в них. – Дрогобич, 1998. – 376 с.

³⁹ ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.23828. – Т.2. – Арк.229.

⁴⁰ Там само. – Спр.63148. – Арк.290.

⁴¹ Там само. – Спр.63088. – Т.4. – Арк.41, 42.

⁴² Там само. – Т.2. – Арк.148.

⁴³ Там само. – Т.1. – Арк.256.

⁴⁴ Там само. – Спр.39804. – Т.1. – Арк.43.

⁴⁵ Там само. – Спр.64790. – Арк.38.

⁴⁶ Там само. – Спр.39804. – Т.2. – Арк.137, 138.

⁴⁷ Там само. – Спр.63267. – Арк.243, 244.

⁴⁸ Там само. – Спр.6717. – Т.2. – Арк.257, 258, 371.

The article examines the problems related to participation of local Ukrainian population in salvation of the Jews – victims of Nazi occupation regime (1941–1944).